

مبانی حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم در قرآن کریم

زمین گهواره انسان

مهدی فیروزی

بی‌تردید، موضوع آلودگی محیط‌زیست یکی از مهم‌ترین معضلاتی است که انسان معاصر را با چالش‌های جدی روبه‌رو کرده است. این مسأله از آن جهت دارای اهمیت است، که علائم تهدیدکننده حیات، آشکار شده و نسل حاضر و آینده را به دلیل آلودگی‌های گسترده زیست‌محیطی، با تهدید مواجه ساخته است. از سوی دیگر، انسان بدون داشتن محیط‌زیستی امن و سالم، قادر نخواهد بود به زندگی طبیعی خود ادامه دهد. به همین جهت، حفظ و حمایت از محیط‌زیست و سالم نگه داشتن آن، به عنوان یکی از مهم‌ترین نیازهای اساسی برای ادامه حیات، مورد توجه و عنایت همگان قرار گرفته است. حق انسان‌ها در داشتن محیط‌زیستی امن و سالم، به عنوان یک حق بشری در کنار سایر حقوق شناخته شده برای بشر، چند سالی است که مورد بحث و بررسی محافل علمی و طرفداران محیط‌زیست است. در این نوشتار، مبانی حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم، از دیدگاه قرآن کریم مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

این موضوع را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

رابطه محیط‌زیست و حقوق بشر

طبیعت رو به پیشرفت مسائل بین‌المللی، اقتضا می‌کند که حفاظت از محیط‌زیست برای انسان امروز و نسل‌های آینده، مورد توجه جدی همگان قرار گیرد؛ اما این که چگونه این امر تحقق می‌یابد،

سؤالی است که باید به آن پاسخ داده شود.

برای یافتن پاسخ این سؤال اقدامات متعددی صورت گرفته و نظریات گوناگونی نیز بیان شده است، تا بشر همچنان بتواند از محیط‌زیست سالم خود بهره‌مند باشد. یکی از اموری که پیشنهاد شده و می‌تواند در حفظ محیط‌زیست مؤثر باشد، ایجاد رابطه بین محیط‌زیست و حقوق بشر است؛ زیرا حمایت قانونی از حقوق بشر می‌تواند وسیله‌ای جهت رسیدن به حفاظت از محیط‌زیست باشد. حقوقی مثل حق حیات، آزادی بیان، مشارکت سیاسی، برابری و... شامل ابزارهای قانونی بین‌المللی هستند که حفاظت بیشتر از محیط‌زیست را می‌طلبند. به همین جهت، برخی از حقوق‌دانان پیشنهاد کرده‌اند که برای برخورد با مسائلی که از طریق نابودی تدریجی محیط‌زیست گریبان‌گیر بشر می‌شود، حق جدیدی در چارچوب حقوق بشر، مبنی بر "حق بر محیط‌زیست"^۹ یا "حق بهره‌مندی از محیط‌زیست شایسته، سالم و امن"^{۱۰} شناسایی شود.^{۱۱}

این حق، ضمن اینکه، داشتن محیط‌زیستی امن و سالم را برای همگان تضمین می‌کند، وظیفه خودداری از فعالیت‌هایی را که به محیط‌زیست صدمه می‌زند، بر افراد، سازمان‌ها، شرکت‌ها و دولت‌ها تحمیل می‌کند.

حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم، در درون خود متضمن چند حق دیگر است که عبارتند از: حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی، حق آموزش مسائل زیست‌محیطی، حق تصمیم‌گیری در مورد مسائل زیست‌محیطی و حق دادرسی و جبران خسارت زیست‌محیطی می‌باشد.

حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی، از یک طرف به حق افراد در کسب اطلاعات

نخواهد بود.

اندکی تأمل و تفکر در آمارهایی که همه روزه در مورد وضعیت محیط‌زیست بیان می‌شود، کافی است تا انسان خود را بر لب پرتگاهی احساس کند که ساخته و پرداخته خود اوست.

در مقابله با این خطر بزرگ که موجودیت انسان و دیگر جانداران را با تهدید رو به رو کرده است، تلاش‌های فراوانی در سطح جهان صورت گرفته تا از شدت و پیشرفت این بحران کاسته شود. برگزاری ده‌ها کنفرانس بزرگ جهانی مانند "کنفرانس استکهلم، درباره محیط‌زیست انسانی"^۲، "کنفرانس ریو، درباره محیط‌زیست و توسعه"^۳ و به

با نگاهی به وضعیت فعلی محیط‌زیست، در می‌یابیم که انسان‌ها در بهره‌برداری از طبیعت و محیط‌زیست به مسئولیت خود در حفظ و حراست از آن به درستی عمل نکرده‌اند.

تازگی، برگزاری "اجلاس ژوهانسبورگ"^۵، بخشی از اقدامات جهانی در مقابله با بحران عظیمی است که جهان به واسطه آلودگی و تخریب محیط‌زیست گرفتار آن است.

علاوه بر این، تهیه و تصویب اسناد بین‌المللی فراوان در جهت مقابله با بحران زیست‌محیطی جهان، از جمله "اعلامیه استکهلم"^۶، "اعلامیه ریو"^۷، "منشور جهانی طبیعت"^۸، بخش دیگری از اقدامات بین‌المللی در این باره است.

یکی از اقدامات مهم در این باره، ایجاد رابطه بین محیط‌زیست و حقوق بشر و شناسایی حق بشری، نسبت به محیط‌زیست با عنوان "حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم" است، که طی چند قسمت

حفظ محیط‌زیست، پاسخ به یکی از نیازهای امروز جامعه برای نگهداری بیشتر از محیط‌زیست و رعایت حقوق عمومی است و تخریب محیط‌زیست معلول نابرابری‌های اجتماعی و استفاده‌های غلط از طبیعت و یکی از عوامل تضييع حقوق انسان‌هاست.^۱

با نگاهی به متون دینی می‌توان دریافت که محیط‌زیست و توجه به تأمین سلامت آن و حرکت در جهت دستیابی به محیط سالم، از حقوق اساسی بشر است؛ همان‌گونه که تخریب محیط‌زیست در اثر نشناختن حقوق بشر است.^۲

انسان به عنوان اشرف مخلوقات و جانشین خداوند بر روی زمین، حق دارد از نعمت‌های الهی استفاده کند؛ اما این استفاده نباید آن‌چنان باشد که حق دیگران در بهره‌برداری از این نعمت الهی در خطر قرار گیرد. به عبارت دیگر، انسان همان‌گونه که حق استفاده و بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم را دارد، مسئولیت درست استفاده کردن از آن را نیز بر عهده دارد. با نگاهی به وضعیت فعلی محیط‌زیست، در می‌یابیم که انسان‌ها در بهره‌برداری از طبیعت و محیط‌زیست به مسئولیت خود در حفظ و حراست از آن به درستی عمل نکرده‌اند. شاهد این سخن، بحران عظیمی است که محیط‌زیست دچار آن شده است.

تخریب و نابودی روزافزون جنگل‌ها و مراتع، نابودی گونه‌های نادر گیاهی و جانوری، آلودگی آب، خاک و هوا، استفاده از سلاح‌های هسته‌ای و شیمیایی، ورود مواد نفتی و آلاینده‌های دیگر مانند: فاضلاب کارخانه‌ها و مجتمع‌های صنعتی به رودخانه‌ها و دریاها، آسیب دیدن لایه ازن، باران‌های اسیدی، مصرف روزافزون سوخت‌های فسیلی، استفاده بی‌رویه از سموم دفع آفات نباتی و ده‌ها عامل آلوده‌کننده دیگر که نام بردن از آنها فقط بر تلخ‌کامی و ناراحتی انسان می‌افزاید گویای این واقعیت مهم است که بشر در داد و ستد خود با محیط‌زیست، راه خطرناک و مهلکی را در پیش گرفته که نتیجه آن چیزی جز به خطر افتادن سلامت و حیات انسان و دیگر موجودات

زیست‌محیطی بدون هیچ محدودیتی اشاره دارد و از طرف دیگر اشاره به تکالیف دولت‌ها در واگذاری این اطلاعات به افراد جامعه دارد. نکته مهم آن است که دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی شرط لازم برای تحقق حق افراد، برای مشارکت در اتخاذ تصمیمات زیست‌محیطی است؛ زیرا آگاهی یافتن از آثار و پیامدهای عواملی که بر محیط‌زیست تأثیر گذارند، وابسته به دسترسی افراد به اطلاعات زیست‌محیطی است. پس از این مرحله است که افراد با آگاهی کامل می‌توانند در اتخاذ تصمیمات زیست‌محیطی مشارکت داشته باشند.

حق دیگری که در چارچوب حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم باید از آن سخن گفت، حق آموزش مسائل زیست‌محیطی است. این وظیفه دولت‌هاست که نسبت به آموزش مسائل محیط‌زیست به افراد جامعه اقدام کنند. این عمل می‌تواند از طریق مدارس، کتاب‌های آموزشی و رسانه‌های عمومی انجام پذیرد.

حق دسترسی به جبران خسارت یکی دیگر از تقسیمات حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم است. بر این اساس هر شهروندی باید، حق دسترسی به مراجع قضایی و جبران خسارات زیست‌محیطی را داشته باشد.^{۱۲}

امروزه حق بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم به وسیله بسیاری از سازمان‌های بین‌المللی و کشورهای جهان به رسمیت شناخته شده و در تعدادی از اسناد بین‌المللی^{۱۳} و قوانین اساسی کشورها^{۱۴} مورد شناسایی قرار گرفته است.

البته درباره این حق، تعریف دقیقی ارائه نشده است؛ اما شاید بتوان منظور از محیط‌زیست سالم را، محیطی دانست که دارای حداقل‌های یک زندگی سالم باشد.

اسلام و محیط‌زیست

اسلام به عنوان دینی جهان شمول و جامع‌نگر، معتقد است که پاسخگوی نیازهای متغیر انسان در هر عصری است و برای کلیه روابط و شئون او، دارای قوانین و مقرراتی است. البته این بدان معنا نیست که برای هر موضوع با عنوان خاص و متداول امروزی آن، حکم خاصی را مقرر داشته باشد؛ بلکه کلیات، اصول و قواعدی در اسلام وجود دارد، که می‌توان حکم هر موضوع را از آن به دست آورد.

یکی از همین موضوعات محیط‌زیست است. محیط‌زیست با مفهوم راجح و متداول آن در عصر حاضر، بحثی کاملاً نو و تازه است که نه در اسلام و نه در هیچ مکتب دیگری سابقه نداشته است؛ اما می‌توان قواعد و مقررات مورد نیاز آن را از متون دینی استخراج کرد؛ به طوری که می‌توان یک مکتب زیست‌محیطی جامع را ارائه کرد.^{۱۵}

وظیفه دولت‌هاست که نسبت به آموزش مسائل محیط‌زیست به افراد جامعه اقدام کنند. این عمل می‌تواند از طریق مدارس، کتاب‌های آموزشی و رسانه‌های عمومی انجام پذیرد.

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

«ما فرطنا فی الكتاب من شیء»^{۱۶}

یعنی: ما در این کتاب از بیان هیچ چیز فروگذار نکردیم.

در جای دیگر خطاب به پیامبر اسلام صلی ... علیه و آله می‌فرماید:

«و نزلنا علیک الكتاب تبیاناً لکل شیء»^{۱۷}

یعنی: کتابی به سوی تو فرستادیم که بیان کامل هر چیزی در آن هست.

امام صادق علیه‌السلام نیز بر جامعیت اسلام تأکید کرده و می‌فرماید:

خداوند در قرآن هر چیزی را بیان کرده است. به خدا سوگند چیزی را که مورد نیاز مردم بوده، رها نکرده است، تا کسی نگوید اگر فلان مطلب درست بود، در قرآن نازل می‌شد. آگاه باشید همه نیازهای بشر را خداوند در آن نازل کرده است.^{۱۸} از امام باقر علیه‌السلام نیز روایت شده که فرمودند:

خداوند متعال چیزی را که مورد نیاز این امت است، در کتابش فروگذار نکرده است و برای رسولش تبیین کرده است و برای هر چیزی حدی قرار داده و دلیل روشنی بر آن نهاده است و برای هر کسی که از این حد تجاوز کند، حد و مجازاتی

در اسلام، جامع‌ترین دیدگاه و صحیح‌ترین شیوه تعامل با طبیعت و محیط‌زیست بیان شده است.

قرار داده است.^{۱۹}

بر طبق این آیات و روایات، به خوبی می‌توان استدلال کرد که بیان هر چیزی در قرآن هست؛ ولی با توجه به این مطلب، که قرآن یک کتاب تربیتی و انسان‌سازی است، که برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه‌های معنوی و مادی نازل شده است، روشن می‌شود که منظور از "همه چیز"، تمام اموری است که برای هدایت انسان لازم و ضروری است.^{۲۰}

به طور قطع، یکی از اموری که زمینه‌ساز سعادت و کمال انسان در دنیا و آخرت است، داشتن محیطی سالم و امن است؛ که انسان بتواند در پناه آن، به تربیت جسم و جان خویش بپردازد و اصولاً یکی از وظایف مهم بشر که حفظ جان است، جز با زیستن در محیطی امن و سالم امکان‌پذیر نیست. به این سبب، شرط اولیه داشتن روحی سالم، جسم سالم است و جسم سالم نیز فقط زمانی حاصل می‌شود که انسان از محیط‌زیست سالم بهره‌مند باشد.

از آنجا که انسان به عنوان جزئی از جهان عظیم خلقت، با مجموعه بزرگی از مخلوقات دیگر، از جمله طبیعت و محیط‌زیست در ارتباط است، بدیهی است که زندگی شایسته او، در گرو تنظیم مناسب روابط با آنها خواهد بود. اسلام در این باره راهکارهای اساسی ارائه داده است؛^{۲۱} به طوری که می‌توان گفت در اسلام، جامع‌ترین دیدگاه و صحیح‌ترین شیوه تعامل با طبیعت و محیط‌زیست بیان شده است.^{۲۲}

با نگاهی به متون دینی و از جمله قرآن کریم می‌توان دریافت که محیط‌زیست و تلاش برای به حفظ و حمایت از آن، برای بهره‌مندی بشر از محیط‌زیستی امن و سالم جهت نیل به کمال، مورد اهتمام اسلام است.

آیات متعددی در قرآن بر این مسأله دلالت دارند. این آیات چند دسته هستند که به آنها اشاره می‌کنیم.

آیاتی از قرآن که محیط‌زیست را حق همگانی می‌داند

این دسته از آیات بیان می‌کنند که خداوند طبیعت و محیط‌زیست را برای انسان آفریده و انسان حق تصرف و استفاده از آن را دارد و این حق برای همه انسان‌ها در همه زمان‌ها وجود دارد.^{۲۳}

خداوند در سوره بقره می‌فرماید:

«هو الذی خلق لکم ما فی الأرض جمیعاً»^{۲۴}

یعنی: و اوست آن (آفریننده‌ای) که همه آنچه در زمین است برای شما آفرید.

این آیه بهره‌برداری از منابع و منافع زمین را متعلق به همه انسان‌ها، در همه زمان‌ها می‌داند؛ که باید به طور اصولی و صحیح، در جهت رفع نیازها و رعایت حقوق دیگر انسان‌ها در همه

دوره‌ها صورت پذیرد.

در آیه دیگر خداوند می‌فرماید:

«و لقد مکنناکم فی الأرض و جعلنا لکم فیها معاش»^{۲۵}

یعنی: شما را از امکانات زمین بهره‌مند ساختیم و وسائل معیشت شما را در آن فراهم کردیم.

این آیه نیز، بیان‌کننده توانایی و امتیازی است که انسان روی زمین دارد، تا جایی که در آن وسائل زندگی او فراهم شده است. روشن است که داشتن محیط‌زیستی سالم، جزء اولین حقوق انسان برای زندگی در روی زمین است. بر همین اساس، خداوند نیز، پهنه طبیعت را زیستگاه انسانی قرار داده است.

در آیه ۱۰ سوره الرحمن آمده است:

«و الأرض وضعها للأنام»

یعنی: و (خداوند) زمین را برای همگان قرار داد. بر مبنای این آیه کریمه، زمین و محیط‌زیست آن، حق همگانی است و همه حق دارند از آن بهره‌مند شوند. بنابراین، استفاده از این حق، باید به گونه‌ای باشد که امکان استفاده و بهره‌برداری از آن، برای نسل حاضر و نسل‌های آینده حفظ شود.

نکته‌ای که باید بدان توجه داشت این است که، هرگاه حقی برای انسان نسبت به چیزی پدید آید، در مقابل آن تکلیفی نیز خودنمایی خواهد کرد. به عبارت دیگر حق و تکلیف، دو روی یک سکه‌اند. اگر استفاده و بهره‌برداری از طبیعت و محیط‌زیست برای انسان به رسمیت شناخته شده؛ این حق، تکلیفی نیز ایجاد می‌کند و آن این است که انسان، وظیفه دارد به گونه‌ای از حق خود استفاده کند که به حقوق دیگران لطمه‌ای وارد نکند. بر همین اساس، اگر انسان از محیط‌زیست استفاده می‌کند، باید استفاده او، به گونه‌ای باشد

که به حقوق دیگران در استفاده از آن خدشه‌ای وارد نشود.

آیاتی از قرآن که آفرینش عناصر محیط‌زیست را برای انسان می‌داند

در دسته‌ای از آیات قرآن، خداوند با نام بردن از عناصر محیط‌زیست، بر آفرینش آنها برای انسان تأکید می‌کند.

در سوره نحل خداوند می‌فرماید:

«و الأنعام خلقها لکم فیها دفء و منافع و منها تأکلون»^{۲۶}

یعنی: چهارپایان را آفرید که برای شما از آنها گرما (جامه‌های گرم) و سودهای دیگر فراهم می‌آید و از آنها می‌خورید.

در همین سوره خداوند همچنین می‌فرماید:

«هو الذی أنزل من السماء ماء...»^{۲۷}

یعنی: اوست (خدایی) که از آسمان‌ها آب فرستاد که از آن می‌آشامید و بدان درخت و گیاه می‌روید، که در آن (روییده‌ها)، دام‌های خود را می‌چرانید. و در آیه بعد می‌فرماید:

«ینبت لکم به الزرع و الزيتون و النخیل و الأعناب و من کل الثمرات»^{۲۸}

یعنی: و با آن برایتان کشتزارها و درخت‌های زیتون و خرما و انگور و همه گونه محصول می‌رویانند.

در سوره نمل نیز خداوند می‌فرماید:

«و أنزل لکم من السماء ماء فأنبثنا به حدائق ذات بهجة»^{۲۹}

یعنی: برای شما از آسمان آب فرستاد، پس با آن آب، بوستان‌هایی شادانگیز رویانیدیم.

این دسته از آیات که در قرآن فراوان هستند، همه یک پیام دارند و آن اینکه آنچه از عناصر محیط‌زیست در روی زمین است، برای

انسان‌هاست و همه انسان‌ها حق دارند از این الطاف الهی بهره‌مند شوند و هیچ کس نمی‌تواند این حق خدادادی را از آنها سلب کند.

تعبیراتی نظیر: "لکم = برای شما"، "الناس = مردم" و "الانعام = همگان"، آشکارا بر این مطلب دلالت دارند، که این نعمت‌ها، برای همه مردم و حق همه آنهاست صرف نظر از هرگونه عاملی، همچون مذهب، جنسیت، تابعیت و... و همه حق دارند تا از این نعمت ارزشمند الهی بهره‌مند شوند و در پناه آن، زندگی سالم و امنی داشته باشند.

آیاتی از قرآن که محیط‌زیست و عناصر آن را مسخر انسان می‌داند

دسته‌ای از آیات قرآن هستند که در آنها از واژه "تسخیر" در مورد عناصر محیط‌زیست برای انسان‌ها به کار رفته است. در این آیات، آفتاب و ماه، باد و باران، کوه‌ها و دره‌ها، جنگل‌ها و سبزه‌زارها، حیوانات و سایر منابع زمینی و خلاصه همه موجودات را در خدمت انسان در آورده و همه را فرمانبردار انسان ساخته است تا او بتواند از همه آنها بهره‌برده و زندگی سعادت‌مندی را داشته باشد.

در فرهنگ قرآن، واژه تسخیر به دو معنی آمده است: یکی در خدمت منافع و مصالح انسان بودن مانند تسخیر خورشید و دیگری زمام‌اختیارش در دست بشر بودن مانند دریاها و بسیاری از موجودات زمین.^{۳۰}

برای این که حق انسان در استفاده و بهره‌برداری از طبیعت را در این قسم از آیات بیان کنیم، به چند نمونه اشاره می‌کنیم:

خداوند در سوره نحل می‌فرماید:

«و سخر لکم الشمس و القمر...»^{۳۱}

یعنی: خداوند، خورشید و ماه را مسخر شما

ساخت.

و در سوره دیگر چنین می‌فرماید:
«و سخر لکم اللیل و النهار...»^{۳۳}

یعنی: خداوند، شب و روز را برای شما تسخیر کرد.

و در جای دیگر اشاره می‌کند:

«ألم ٔتروا أن الله سخر لکم ما فی السماوات و ما فی الأرض...»^{۳۴}

یعنی: آیا ندیدید که خداوند آنچه در آسمان‌ها و زمین است، مطیع شما کرد.

در جای دیگر نیز، خداوند با مضامین مشابه قبل می‌فرماید:

«ألم تر أن الله سخر لکم ما فی الأرض...»^{۳۵}

یعنی: آیا ندیدی خداوند آنچه را در زمین است، مسخر شما ساخت.

و موارد فراوان دیگری که بر همین معنا دلالت دارند.^{۳۵}

استاد شهید مرتضی مطهری، در مورد این آیات می‌فرماید:

«در قرآن از مسخر کردن ماه، خورشید، شب، روز، دریا، نهرها، کوه‌ها، باد و هر چه در آسمان و زمین است، یاد شده است. بدیهی است که در همه این موارد، مقصود این است که این امور طوری آفریده شده‌اند که رام انسان و مورد استفاده و بهره‌برداری انسان هستند.»^{۳۶}

از آنچه گفته شد معلوم می‌شود که طبیعت و محیط‌زیست در متون دینی، حق همه انسان‌ها در همه دوران‌هاست. بنابراین، در مقابل حق استفاده‌ای که خداوند برای انسان در محیط‌زیست و طبیعت قائل شده است، وظیفه‌ای نیز بر عهده او گذاشته است که آن، حفظ و حمایت و بهره‌برداری

صحیح از محیط‌زیست است؛ زیرا هدف خداوند از در اختیار گذاشتن طبیعت برای انسان این است که جهت رفاه، آسایش و تکامل خود از آن بهره‌مند شود. بنابراین، اگر در استفاده از این امکانی که در اختیار او قرار گرفته، زیاده‌روی کند، بر خلاف آن هدف متعالی اقدام کرده که نتیجه‌اش به خطر افتادن حیات خود او و دیگران و بازماندن از سیر تکاملی در مسیر سعادت دنیا و آخرت خواهد بود. به عنوان مثال، علم و فناوری، مهم‌ترین ابزار تصرف انسان در طبیعت است. تلاش علمی و به کارگیری فناوری در طبیعت و محیط‌زیست برای این است، که انسان بتواند از محیط‌زیست

اگر انسان از محیط‌زیست استفاده می‌کند، باید استفاده او، به گونه‌ای باشد که به حقوق دیگران در استفاده از آن خدشه‌ای وارد نشود.

در قرآن از مسخر کردن ماه، خورشید، شب، روز، دریا، نهرها و ... یاد شده است. در همه این موارد، مقصود این است که این امور طوری آفریده شده‌اند که رام و مورد استفاده و بهره‌برداری انسان هستند.

و طبیعت، جهت فراهم آوردن یک زندگی سعادت‌مندانه همراه با امنیت و آرامش استفاده کند؛ اما اگر انسان در استفاده از علم و فناوری برای تصرف در محیط‌زیست زیاده‌روی کند، ثمره‌ای جز مغلوبیت او در مقابل سلطه زندگی ماشینی و صنعتی نخواهد داشت. این همان چیزی است که امروزه شاهد آن هستیم و به طور قطع خلاف دستورات و تعالیم اسلام است؛ زیرا اسلام، تسلط بر طبیعت را می‌خواهد، اما زیاده‌روی در این امر باعث شده که کار از دست انسان خارج شود؛ به گونه‌ای که سلامت، امنیت و انسانیت او در میان بیخ و مهره‌های این زندگی صنعتی و ماشینی گم شده است.^{۳۷}

با این همه، تصرف در محیط‌زیست باید به گونه‌ای باشد که انسان را در جهت دستیابی به حیات طیبه و توسعه متعالی که ضامن ارتقای وضع جسمی و روحی بشر است، یاری کند.^{۳۸} به عبارت دیگر، تصرف در محیط‌زیست باید به شیوه‌ای باشد که آدمی را به غایت و هدف خلقت برساند. به این جهت، استفاده از آن به طور دلخواه و بدون در نظر گرفتن اینکه این نعمت‌ها وسیله‌اند نه هدف، خود باعث گمراهی و انحراف انسان از مسیر حق خواهد بود. انسان به عنوان موجودی مختار، باید به این واقعیت تن دهد، که زمین همان گونه که محل رشد تکوینی و جسمی اوست، باید محیط تکامل روحی و معنوی او نیز باشد؛ و چون اسباب و مقدمات تکامل روحی‌اش، ارادی و اختیاری است، پس باید به شیوه‌ای عالمانه و مدبرانه از محیط‌زیست، برای این هدف متعالی استفاده کند؛^{۳۹} زیرا رسیدن به تکامل روحی و معنوی بدون بهره‌مندی از محیط‌زیستی امن و سالم

امکان‌پذیر نخواهد بود.

حق بر محیط‌زیست، تکلیف و مسئولیت در برابر محیط‌زیست را در پی دارد

تا اینجا بیان کردیم که انسان حق دارد از محیط‌زیست سالم برخوردار باشد و آیات قرآن هم بر همین امر دلالت می‌کند. اما نکته مهم این است، که هر حقی، تکلیفی را در پی دارد؛ یعنی همان طور که انسان حق دارد از محیط‌زیست سالم بهره‌مند باشد، این تکلیف را نیز دارد که این حق را برای دیگران به رسمیت بشناسد و از هر عملی که دیگران را از داشتن محیط‌زیستی سالم، محروم کند، خودداری نماید.

مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: «هدف متعالی اسلام، برخوردار ساختن همه نسل‌ها از نعمت‌های الهی و ایجاد جامعه‌ای سالم و به دور از فاصله طبقاتی و مستعد برای رشد و شکوفایی است و الزامات شرعی، برای حفظ تعادل و توازن در استفاده از مواهب طبیعی، با پرهیز از زیاده روی، و تعبد به عدم اضرار به غیر را، فراهم آورده است.»^{۴۰}

بنابراین، تصرف انسان در طبیعت و محیط‌زیست مطلق و نامحدود نیست؛ بلکه مقید به چارچوب‌هایی است که باید آنها را رعایت کند. از جمله: عدم اضرار به غیر، رعایت حقوق دیگران و حفظ حقوق نسل‌های آینده. عواملی همچون ایمان و اخلاق اسلامی از اموری است که می‌تواند رابطه‌ای مسالمت‌آمیز بین انسان و محیط‌زیست برقرار کرده و به سلامتی و شادابی انسان و محیط‌زیست منجر شود.

بر همین اساس، در قرآن کریم، خداوند همان طور که حق بهره‌برداری از محیط‌زیست و طبیعت را

برای انسان قرار داده، مسئولیت عمران و آبادانی زمین را هم بر عهده او گذاشته است. در سوره هود آمده است:

«وَأَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا»^{۴۱}

یعنی: خداوند شما را از زمین پدیدآورد و آبادی آن را به شما واگذاشت.

از این آیه استفاده می‌شود که محافظت، عمران و آباد کردن محیط‌زیست از وظایف انسان است و هر عملی که با آبادانی محیط‌زیست منافات داشته باشد، ممنوع است.

نکته ظریفی که در این آیه وجود دارد آن است که قرآن نمی‌گوید، خداوند زمین را آباد کرد و

در اختیار شما گذاشت؛ بلکه می‌فرماید: عمران و آبادانی زمین را به شما واگذار کرد. پس انسان مسئولیت عمران و آبادانی زمین را بر عهده دارد^{۴۲} و مفهوم آیه این است که تخریب محیط‌زیست و نابودی آن، مخالف عمران و آبادانی است، پس باید از آن پرهیز کرد.

قرآن کریم بارها بر رفتارهای سازنده و اصلاح‌گرانه تأکید کرده که به طور قطع، یکی از رفتارهای اصلاح‌گرانه در زمین حفظ و حراست از طبیعت و محیط‌زیست است و در مقابل، از رفتارهای فسادانگیز نهی کرده است. در قرآن کریم در بسیاری موارد، واژه "صلاح" در مقابل "فساد" آمده است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

«وَلَا تَفْسُدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا...»^{۴۳}

یعنی: و در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید. بدون شک، تخریب، نابودی و آلوده‌سازی محیط‌زیست یکی از مصادیق مهم رفتارهای فسادانگیز در زمین است. همان‌گونه که در آیه بالا هم آمده است، در بسیاری از آیات قرآن، واژه "فساد" همراه با "فی‌الارض" آمده است که این فساد در زمین، شامل فساد در طبیعت و محیط‌زیست نیز خواهد بود. به همین جهت، قرآن کریم با بیان عناصر محیط‌زیست و طبیعت، تخریب و نابودی آنها را مصداق بارز فساد می‌داند و خطاب به پیامبر صلی‌ا... علیه و آله می‌فرماید:

«وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ»^{۴۴}

یعنی: هنگامی که روی بر می‌گرداند (و از نزد تو خارج می‌شوند) در راه فساد در زمین، کوشش می‌کنند و زراعت‌ها و چهارپایان را نابود می‌سازند،

تصرف انسان در طبیعت و محیط‌زیست مطلق و نامحدود نیست؛ بلکه مقید به چارچوب‌هایی است که باید آنها را رعایت کند.

در قرآن کریم، خداوند همان طور که حق بهره‌برداری از محیط‌زیست و طبیعت را برای انسان قرار داده، مسئولیت عمران و آبادانی زمین را هم بر عهده او گذاشته است.

با اینکه می‌دانند) خدا فساد را دوست نمی‌دارد. از آیات یاد شده استفاده می‌شود که فساد دارای مفهومی بسیار گسترده است و شامل هرگونه نابسامانی، ویرانگری، انحراف و ظلم می‌شود. به عبارت دیگر، فساد به هر گونه تخریب و ویرانگری گفته می‌شود که نظام آفرینش را دچار مخاطره کند. یکی از نظم‌های موجود در آفرینش، نظم حاکم بر طبیعت و محیط‌زیست است که هر گونه تخریب و نابودی آن، مضمول نهی در این آیات خواهد شد. از این رو، هرگونه رفتاری که به بروز فساد و تخریب در عرصه محیط‌زیست ختم شود، در تضاد با تعالیم عالیه اسلام بوده و ممنوع است. بر همین اساس، انسان باید در عین استفاده و بهره‌برداری از محیط‌زیست، از هرگونه رفتار غیراصولی و فسادانگیز در این باره بپرهیزد. بنابراین، انسان‌ها در عین اینکه حق استفاده از محیط‌زیست را دارا هستند، باید این حق را برای دیگران نیز قائل باشند؛ به این معنی که، با سوء استفاده از حق خود، حق دیگران را در بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم، پایمال نکنند.

سخن پایانی

انسان به عنوان جزیی از این جهان، باید با دیگر مخلوقات خداوند همکاری سازنده و پایدار داشته باشد. محیط‌زیست و طبیعت، محلی است که انسان در آن متولد شده و رشد و نمو کرده است

و گهواره انسان محسوب می‌شود. به این سبب، باید به گونه‌ای با آن رابطه برقرار کند که ضمن برخوردار شدن از مواهب طبیعی، در حفظ سلامت و پایداری آن نیز بکوشد. آیات و روایات فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد خداوند، طبیعت و محیط‌زیست را برای انسان آفریده و او حق تصرف در آن را دارد؛ اما از سوی دیگر تأکید می‌کند، که حق بهره‌مندی از محیط‌زیست، اختصاص به یک نسل ندارد. از این رو، باید بهره‌برداری از آن اصولی و عادلانه باشد؛ به طوری که هم نسل حاضر و هم نسل‌های آینده بتوانند در پناه آن زندگی سالمی داشته باشند. بنابراین، سوء استفاده از این حق که منجر به آلوده‌سازی، تخریب و نابودی محیط‌زیست شود و در نتیجه به حق دیگران به ویژه نسل‌های آینده در استفاده از آن خللی وارد کند، ممنوع است.

پی‌نوشت:

- ۱- مقام معظم رهبری، پیام به اولین همایش حقوق محیط‌زیست، روزنامه ایران، ۱۳۸۲/۳/۲۲
- ۲- عبدا... جوادی آملی، انتظار بشر از دین، اسراء، قم، ۱۳۸۰، ص ۱۹۱
- ۳- این کنفرانس به موجب قطعنامه شماره ۲۳۹۸ مجمع عمومی، از پنجم تا شانزدهم

ژوئن ۱۹۷۲، در شهر «استکهلم» پایتخت سوئد برگزار شد. این کنفرانس، بزرگترین کنفرانس بین‌المللی در مورد محیط‌زیست بود که تا این تاریخ تشکیل شده بود و در آن، بیش از ۶۰۰۰ نفر به نمایندگی از ۱۱۳ کشور و نزدیک به همین تعداد نمایندگان از سازمان‌های بین‌المللی و ۷۰۰ ناظر اعزامی از ۴۰۰ سازمان غیردولتی و ۱۵۰۰ خبرنگار شرکت داشتند. در این کنفرانس چند سند مهم به تصویب رسید، که از جمله می‌توان به «اعلامیه کنفرانس ملل متحد در مورد محیط‌زیست» در ۲۶ اصل با هدف حفاظت از محیط‌زیست و یک دستورالعمل یا «برنامه عمل» مشتمل بر ۱۰۹ توصیه، در مورد تمهیدات هماهنگ برای مقابله با مشکلات زیست‌محیطی اشاره کرد. ر.ک.: آون گرین، محیط‌زیست، ترجمه احمد علیخانی، تهران، ۱۳۷۹، صص ۳۴۳۰؛ ۴- ۲۰ سال پس از کنفرانس استکهلم، سازمان ملل در راستای رفع نارسایی‌ها و کمبودهای موجود، و با توجه به شرایط جدید، کنفرانسی را تحت عنوان «کنفرانس ملل متحد درباره محیط‌زیست و توسعه»، از سوم تا چهاردهم ژوئن ۱۹۹۲، در شهر «ریودوژانیرو» پایتخت برزیل برگزار کرد. در این کنفرانس که به موجب قطعنامه ۴۴/۲۲۸ مجمع عمومی تشکیل شد، ۱۷۲ دولت، ۶ سازمان بین‌المللی وابسته

به سازمان ملل، ۱۰ هزار نفر شرکت‌کننده شامل ۱۱۶ نفر از سران دولت‌ها، ۱۴۰۰ نفر از سازمان‌های غیردولتی و حدود ۹۰۰۰ روزنامه‌نگار شرکت داشتند. مسائل مطرح شده در این کنفرانس عبارت بود از: محافظت از اتمسفر، کنترل آلودگی هوا، حفاظت از تنوع گونه‌ها، دفع صحیح مواد زائد، بهبود کیفیت زندگی، سلامت انسان‌ها، حفاظت از اقیانوس‌ها، حفاظت از جنگل‌ها و بالاخره مسائل مالی جهت مبارزه با آلودگی محیط‌زیست. اسناد تصویب شده در این کنفرانس عبارت بودند از: «اعلامیه کنفرانس ملل متحد درباره محیط‌زیست و توسعه»، «اعلامیه اصول در مورد جنگل‌ها»، «طرح اقدام برای قرن ۲۱». در ضمن در حاشیه این کنفرانس دو سند مهم دیگر با عناوین «کنوانسیون تنوع گونه‌های زیستی» و «کنوانسیون تغییرات آب و هوایی» هم به تصویب رسید. ر.ک.: اردشیر امیر ارجمند، حفاظت از محیط‌زیست و همبستگی بین‌المللی، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۱۵، تابستان ۱۳۷۴، صص ۳۴۲۳۳۶؛ آون گرین، پیشین، ص ۹؛ احمد لوانسانی، کنفرانس بین‌المللی محیط‌زیست در ریو، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، تهران، ۱۳۷۲، صص ۵۶۵۲.

۵- پس از گذشت ۱۰ سال از کنفرانس

- ۱۸- ان... تبارک و تعالی انزل فی القرآن تبیان کل شیء...» عبد علی بن جمعه الحویزی، تفسیر نورالثقلین، دارالکتب العلمیه، قم، ۱۳۴۲، ج ۳، ص ۷۴؛ محمد بن یعقوب الکلینی، اصول الکافی، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۱۱۳.
- ۱۹- محمد بن یعقوب الکلینی، همان، ص ۱۱۳.
- ۲۰- ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۹، ج ۱۱، ص ۳۶۱.
- ۲۱- محمد ربانی، بهره‌گیری شایسته از محیط‌زیست با الهام از تعالیم اسلام، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط‌زیست، سازمان حفاظت محیط‌زیست، تهران، ۱۳۷۸، ص ۲۲۳.
- ۲۲- مقام معظم رهبری، پیشین، ص ۴.
- ۲۳- ر.ک.: ابوالقاسم گرجی، پیشین، ص ۱۱۵.
- ۲۴- بقره / ۲۹.
- ۲۵- اعراف / ۱۰.
- ۲۶- نحل / ۵۰.
- ۲۷- نحل / ۱۰.
- ۲۸- نحل / ۱۱.
- ۲۹- نمل / ۶۰.
- ۳۰- ناصر مکارم شیرازی و دیگران، پیشین، ج ۱۰، ص ۳۵۶.
- ۳۱- ابراهیم / ۳۳.
- ۳۲- نحل / ۱۲.
- ۳۳- لقمان / ۲۰.
- ۳۴- حج / ۶۵.
- ۳۵- به عنوان نمونه ر.ک.: حج / ۳۶؛ نحل / ۱۴.
- ۳۶- مرتضی مطهری، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، صدرا، تهران، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۵۷.
- ۳۷- ر.ک.: محمد جواد باهنر، انسان و خودسازی، به نقل از: صادق اصغری لقمجانی؛ مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی و سازمان حفاظت محیط زیست، تهران، ۱۳۷۸، ص ۸۷.
- ۳۸- محمد ربانی، پیشین، ص ۲۳۳.
- ۳۹- صادق اصغری لقمجانی، پیشین، ص ۹۲.
- ۴۰- مقام معظم رهبری، پیشین، ص ۴.
- ۴۱- هود / ۶۱.
- ۴۲- ناصر مکارم شیرازی و دیگران، پیشین، ج ۹، ص ۱۵۱.
- ۴۳- اعراف / ۵۶.
- ۴۴- بقره / ۲۰۵.
- ریو، کنفرانس بزرگ زیست‌محیطی با عنوان «کنفرانس سران توسعه پایدار»، از بیست و ششم آگوست تا چهارم سپتامبر ۲۰۰۲ در ژوهانسبورگ، پایتخت آفریقای جنوبی با هدف بررسی و ارزیابی اجرای دستور کار ۲۱، که در کنفرانس ریو به تصویب رسیده بود، برگزار شد. در این کنفرانس راه‌های مبارزه با فقر، تخریب محیط‌زیست، مقابله با رشد بی‌رویه جمعیت و مباحث زیست‌محیطی دیگر مورد بحث و بررسی قرار گرفت. در پایان نیز سندی جهت اجرایی کردن تصمیمات متخذه، به تصویب رسید.
- ۶- برای ملاحظه متن فارسی اعلامیه ر.ک.: اردشیر امیر ارجمند، پیشین، صص ۴۲۶۴۲۱ و برای ملاحظه متن انگلیسی آن نگاه کنید:
- Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op.cit, PP.۲
- ۷- برای ملاحظه متن فارسی اعلامیه ر.ک.: همان، صص ۴۳۶۴۳۱ و برای ملاحظه متن انگلیسی نگاه کنید. Ibid, pp.۹-۱۴.
- ۸- Ibid, PP. ۱۵-۲۰.
- ۹- Right to Environment.
- ۱۰- Right to Decent, Healthful and safe Environment.
- ۱۱- ر.ک.: علیرضا پارسا، محیط‌زیست و حقوق بشر، اطلاعات سیاسی اقتصادی، ش ۱۳۶۱۳۵، ص ۱۳۰.
- ۱۲- ر.ک.: گودرز افتخار جهرمی، حق بر محیط‌زیست، با تأکید بر حق دسترسی بر اطلاعات زیست‌محیطی، نخستین همایش حقوق محیط‌زیست ایران، تهران، ۱۳۸۲، صص ۴۱.
- ۱۳- به عنوان نمونه می‌توان از: اعلامیه استکهلم، پیش از طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، منشور آفریقای حقوق بشر و پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر نام برد.
- ۱۴- قوانین اساسی بیش از ۶۰ کشور جهان، که به تازگی تصویب یا اصلاح شده، این حق را به رسمیت شناخته‌اند. برای نمونه، اصل ۵۰ قانون اساسی اوکراین مصوب ۲۸ ژوئن ۱۹۹۶ بیان می‌کند که: «هر فرد حق دارد که از محیط‌زیستی امن و سالم و جبران خسارات ناشی از نقص این حق برخوردار باشد». به نقل از: دیناه شلتون، تشریفات و آیین دادرسی حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۳۱۹.
- ۱۵- ر.ک.: ابوالقاسم گرجی، اسلام و محیط‌زیست، مجله نور علم، ش ۴، خرداد ۱۳۶۳، ص ۱۱۵.
- ۱۶- انعام / ۲۸.
- ۱۷- نحل / ۸۹.